

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 12 | ISSUE - 8 | MAY - 2023

संत तुकाराम : मराठीचे अध्यात्मिक गुरु

Shri. Arjun Prahlad Surwase

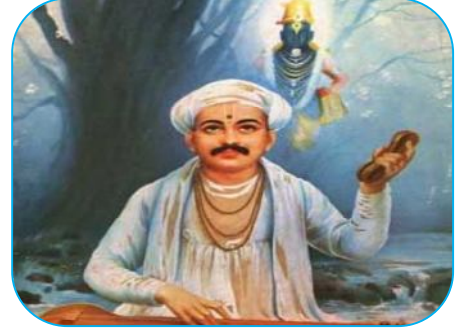
Assistant Teacher

(M. A. Mar, Eco, His, Soci, Poli, B. Ed)

Working as an Assistant Teacher in Shrimati Nirmalatai Thokal Prashala & Junior College, Solapur.

गोषवारा

भारताला आणि आपल्या मायभूमी महाराष्ट्राला एक समृद्ध संत परंपरा लाभलेली आहे. महाराष्ट्राला सामाजिक दृष्ट्या प्रगल्भ करण्यासाठी संतांनी दिलेलं योगदान हे सर्वोच्च आहे. महाराष्ट्रातल्या या थोर संत परंपरेतल्या “जगद्गुरू” म्हणून मानल्या गेलेल्या श्री संत तुकाराम यांचा जीवनपरिचय. श्री संत तुकाराम महत्व इतकं कि प्रत्येक वारकरी प्रवचन व कीर्तनाचा समारोप “पुंडलीक वरदे हरी विठ्ठल, श्री ज्ञानदेव तुकाराम, पंढरीनाथ महाराज की जय, जगद्गुरू तुकाराम महाराज की जय” या जयघोषाशिवाय अपूर्णच आहे. श्री संत तुकारामांनी आपल्या निर्भीड, वास्तववादी अभंगांनी तत्कालीन समाजव्यवस्थेवर, अंधश्रद्धांवर अचूक प्रहार केलेत.

श्री संत तुकारामांची निर्मिती असलेले हे अभंग कविता आज सुद्धा तितक्याच लागू होतात. श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समकालीन असलेल्या समतावादी संत कवी श्री संत तुकारामांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील खेड तालुक्यात देहु या गावात सन 22 जानेवारी 1608 वसंत पंचमीला-माघ शुद्ध पंचमीला झाला. तुकाराम महाराजांचे वडिलांचे नाव बोलहोबा असे होते. तर आईचे नाव कनकाई असे होते. भारतीय संस्कृती, परंपरा, संस्कार यांमध्ये गुरु आणि शिष्य यांचे नाते सर्वोपरि मानले गेले आहे. गुरु हा कोणत्याही रुपात आपल्याला भेटू शकतो. ज्ञान व माहिती यांचे भंडार गुरु शिष्यासमोर खुले करतो. यातून शिष्याची प्रगती, बौद्धिक व व्यक्तिमत्त्व विकास होत असतो. जीवन सक्षमपणे जगण्याचा आत्मविश्वास गुरु शिष्याला देत असतो. प्राचीन काळापासून अवघ्या काही शतकांपर्यंत गुरुकूल पद्धतीने शिक्षण घेण्याची परंपरा आपल्याकडे होती. कालौघात ही परंपरा अगदी मोजक्या ठिकाणी आजही सुरू असल्याचे दिसते. मात्र, याचा कालावधी, पद्धती यांत अमूलाग्र बदल झालेला पाहायला मिळतो. जगतगुरु संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांना खरा गुरु कोण याबाबत एका तरुणाने प्रश्न विचारला.

प्रस्तावना

संत तुकाराम महाराज एकदा श्रीरामनगर येथे गेले होते. तेथे एक तरुण तुकोबांना भेटण्यासाठी आला. तुकोबांशी चर्चा करत असताना तरुणाने विचारले की, महाराज, मी एका खऱ्या गुरुच्या शोधात आहे. आपण मला याबाबत काही मार्गदर्शन करावे. यावर, तुकोबा म्हणाले की, वत्सा, खरा गुरु तेव्हाच भेटू शकेल, जेव्हा आपण सर्वोत्तम शिष्य व्हाल. युवकाने तुकाराम महाराजांना विचारले की, महाराज खऱ्या शिष्याची ओळख काय? यावर, खरा आणि सच्चा शिष्य तो असतो, जो आपले सर्वस्व गुरुचरणी अर्पण करतो. जो पूर्णपणे गुरुला

शरण जातो. जो सदैव गुरुला आपल्यासोबत असल्याचे मानतो, तो खरा शिष्य. तुकोबा पुढे म्हणाले की, सच्चा शिष्य तोच असतो, जो कायम आपल्या गुरुमध्ये विठ्ठलाला पाहतो. विठ्ठलाने गुरुच्या रूपात आपले कल्याण करण्यासाठी अवतार घेतला आहे, अशी श्रद्धा कायम ज्याच्या मनी असते, तोच खरा शिष्य. तुकोबांचे बोल ऐकून तरुण स्तब्ध झाला आणि म्हणाला की, आपल्या गुरुमधील विठ्ठलरूप आपण कसे पाहू शकतो? या प्रश्नाला उत्तर देताना तुकोबा म्हणाले की, याचा एकमेव मार्ग म्हणजे भक्ती. भक्तीत ते सामर्थ्य दडलेले आहे. भक्तीमुळेच गुरुला शिष्य आणि भक्ताला भगवंत भेटू शकतो. यावर, तरुण विचारता झाला की, खऱ्या गुरुची ओळख नेमकी कशी पटवावी?

तुकोबा महाराज म्हणाले की, वत्सा, कोणीही आपल्या मनात आले आणि गुरु बनले, असे होत नाही. लहरीपणामुळे गुरु बनलेली तऱ्या शिष्याचे, अनुयायांचे कधीच कल्याण करू शकत नाही. गुरुपदावर विराजमान झालेल्या व्यक्तीचे मन, आत्मा पवित्र झालेले असते. ज्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात केवळ विठ्ठल सामावलेला आहे, अन्य काही. ज्याने अहंभाव सोडून केवळ विठ्ठलाला मनात, विचारात, आत्म्यात स्थान दिले आहे. अशा व्यक्तीला गुरुपदी पोहोचण्याचा अधिकार केवळ विठ्ठलच देऊ शकतो, असे उत्तम तुकोबांनी दिले. तो तरुण तुकोबांचरणी नतमस्तक झाला आणि मला तुमचा शिष्य करून घ्या, अशी विनंती केली.

श्री संत तुकाराम क्षत्रिय मराठा समाजात जन्माला आले होते असे असले तरी ते स्वतःला शूद्र, कुणबी, यातीहिन समजत. अर्थात संत तुकारामांचा जातीव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था या गोष्टींवर अजिबात विश्वास नव्हता. संत तुकारामांचा परिवार | संत तुकाराम महाराजांचे आठवे पूर्वज विश्वंभर बाबा हे संत ज्ञानेश्वर कालीन महान साधू होते. विश्वंभर बाबांनी संत तुकारामांच्या कुळामध्ये विठ्ठल भक्तीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात केली असे म्हणता येईल. संत तुकाराम महाराजांचे कुटुंब हे विठ्ठल भक्त होते. त्यांना सावजी हा मोठा भाऊ व कान्होबा धाकटा भाऊ होता. मोठा भाऊ सावजी विरक्त वृत्तीचा होता. घराची संपूर्ण जबाबदारी तुकोबांवरच होती. संत तुकाराम यांचे लग्न त्यांच्या वडिलांनी रुक्मिणीशी लावून दिले. रुक्मिणी किंवा रूखमाई ही तुकाराम महाराजांची पहिली पत्नी पुढे दम्यामुळे अकाली मृत्यु पावली. तिचा पहिला मुलगा सुद्धा अकाली मृत्यू पावला. या दुःखाने तुकाराम महाराज व्याकुळ झाले तुकाराम महाराज यांचे दुसरे लग्न जिजाईशी झाले. जिजाईचे नाव अवलाई असेही होते. जिजाईपासून संत तुकारामांना महादेव, विठोबा, नारायण आणि काशी. भागीरथी. गंगा अशी सहा मले झाली. अवलाई स्वभावाने खाष्ट होती परंतु सती सावित्रीसारखी पतिव्रता होती. संत तुकारामांचा संसार तिने नीट सांभाळला, त्यांची विरक्ती सांभाळली. श्री संत तुकारामांना साक्षात्कारी संत कवी म्हणतात. श्री संत तुकारामांनी संस्कृत आणि क्लिष्ट भाषेत असलेल्या वेद -पुराणांनाच तत्वज्ञान आपली अभंगांतून सामान्यांच्या बोलीभाषेत आणलं. ह्या अभंगांची रसिकता आणि गोडवा इतका कि आज शेकडो वर्षे झाल्यानंतर सुद्धा जगातील साहित्यिक, अभ्यासक तितक्याच आदराने आणि प्रेमके त्याचा अभ्यास करतात. साध्वी बहिणाबाई आपल्या एक अभंगात तुकारामांना भागवत धर्माचा कळस म्हणतात ते असे 'ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालासे कळस'. तुमरामांच्या प्रत्येक अभंगात एक मंत्राचे सामर्थ्य आहे. खेडोपाड्यातला अगदी अशिक्षित असलेला व्यक्ती सुद्धा तुकारामांच्या अभंग आणि गवळणी अगदी तोंडपाठ आहे. तुकाराम गाथा इंद्रायणी नदीत बुडवली असतांना सर्वसामान्यांच्या हृदयातून आणि मुखातून तुकारामांचे अभंग गाथा आजही जिवंत आहे. इंद्रायणी नदीच्या काठावर लाखोंचा जनसमुदाय गाथेतील अभंग म्हणू लागले यावेळी तुकाराम महाराजांना जाणीव झाली की आपले अभंग, आपली गाथा बुडालेली नाही. तर ती जनसामान्यांच्या मुखांमध्ये अखंड जिवंत आहे. बहुजन समाजाला जागृत करून देवधर्म यासंबंधी मते लोकांना पटवून देण्यामध्ये आणि तत्कालीन समाजातल्या अनिष्ट रूढी आणि चालीरीतींवर प्रहार करण्यात ते यशस्वी ठरले आणि त्याचबरोबर लोकांना आध्यात्मिक प्रवाहात आणण्याचें काम त्यांनी केलं.

संत तुकारामांचे प्रारंभिक जीवन

संत तुकारामांचा जन्म 1608 मध्ये पुण्याजवळील देहू गावात झाला. त्यांचे कुटुंब कुणबी जातीचे होते, एक शेतकरी समुदाय. तुकारामांचे वडील बोल्होबा आणि आई कनकाई हे हिंदू देव विठोबाचे भक्त होते

लहानपणी तुकारामांनी आपल्या आईवडिलांना शेती आणि व्यापारात मदत केली. त्यांना थोडे औपचारिक शिक्षण मिळाले पण लहानपणापासूनच त्यांना आध्यात्मिक गोष्टींमध्ये खूप रस होता. तुकारामांनी दोनदा लग्न केले होते पण त्यांना अनेक वैयक्तिक संकटांचा सामना करावा लागला. भीषण दुष्काळात त्याने आपली पहिली पत्नी आणि मूल उपासमारीने गमावले.

या संकटांना न जुमानता तुकाराम भगवान विठ्ठलावर एकनिष्ठ राहिले. त्याने आपल्या प्रिय देवतेची स्तुती करण्यासाठी भजन (भक्तीगीते) आणि अभंग (कविता) रचण्यात तास घालवले. पौराणिक कथेनुसार, तुकारामांना संत बाबाजींनी दीक्षा दिली होती, ते त्यांच्याकडे स्वप्नात आले आणि त्यांना मंत्राने आशीर्वाद दिला. तुकारामांच्या सुरुवातीच्या काळातील संघर्ष आणि अनुभवांनी त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवासाला आणि नंतरच्या शिकवणीला आकार दिला. बाह्य कर्मकांडावरील प्रामाणिक भक्तीवर त्यांचा भर आणि गरीब आणि दीन लोकांबद्दलची त्यांची करुणा त्यांच्या स्वतःच्या विनम्र सुरुवातीपासून आणि त्यांना आलेल्या त्रासांमुळे उद्भवली.

संत तुकारामांचे आध्यात्मिक प्रबोधन

संत तुकारामांचे आध्यात्मिक प्रबोधन आणि परिवर्तन ही एक क्रमिक प्रक्रिया होती ज्याचा त्यांना सामना करावा लागला आणि भगवान विठ्ठलावरील त्यांची भक्ती (भगवान कृष्णाचे एक रूप). त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवासातील काही प्रमुख पैलूंचा समावेश आहे: संकटांमध्ये देवाकडे वळणे 20 च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात आपले आई-वडील, पहिली पत्नी आणि मुलगा विनाशकारी दुष्काळात गमावल्यानंतर, दुःखाने त्रासलेला तुकाराम त्यांच्या पूर्वजांनी सांत्वनासाठी ज्या देवाची पूजा केली होती त्या देवाकडे वळला. ज्ञानेश्वर, नामदेव आणि एकनाथ यांसारख्या पूर्वीच्या भक्ती संतांच्या शिकवणीचा विचार करण्यासाठी ते जवळच्या टेकड्यांवर चढत असत.

स्वप्नात गुरुकडून दीक्षा

तुकारामांना भौतिक गुरु नसला तरी, एका निर्णायक वळणावर, त्यांनी एक शक्तिशाली स्वप्न पाहिले जेथे एक गुरु प्रकट झाला आणि त्यांना दीक्षा दिली. गुरूंनी तुकारामांच्या डोक्यावर हात ठेवला, त्यांना आशीर्वाद दिला आणि “रामा कृष्ण हरी” हा पवित्र मंत्र दिला. त्याने तुकारामांना आपले नाव बाबाजी सांगितले आणि आपल्या गुरूंचा वंश सांगितला. ही स्वप्न दीक्षा तुकारामांची भक्ती आणि आध्यात्मिक प्रथा अधिक दृढ करणारी वळण होती.

अभंग रचणे

संत नामदेव आणि भगवान विठ्ठल यांनी त्यांना कविता रचण्यासाठी प्रेरित केलेल्या आणखी एका स्वप्नानंतर, तुकारामांनी स्वतःच्या आतून उत्स्फूर्तपणे भक्तीगीते (अभंग) अनुभवायला सुरुवात केली. त्याला वाटले की परमेश्वरच त्यांच्याद्वारे गात आहे. जरी तुकारामांनी नम्रपणे आग्रह केला की ते लेखक नसून केवळ एक वाद्य आहे, त्यांच्या कीर्तने (भक्ती गायन) त्यांनी जीर्णोद्धार केलेल्या मंदिराकडे अधिक लोकांना आकर्षित करू लागले. त्यांच्या अभंगांनी साध्या सोप्या मराठीत प्रगल्भ आध्यात्मिक सत्ये सांगितली ज्यामुळे जनसामान्यांचे उत्थान झाले.

आध्यात्मिक शुद्धीकरण

त्यांच्या कीर्तनांनी इतरांना प्रेरणा दिली तरीही तुकारामांनी दीर्घकाळ स्वतःला अपूर्ण आणि देवापासून दूर मानले त्याने आपली साधना तीव्र केली – देवाचे नाव गाणे, पवित्र पुरुषांची सेवा करणे, संतांच्या जीवनाचे चिंतन करणे – त्यांचे मन शुद्ध करणे. हळुहळू, त्यांच्या कवितांमध्ये खोलवर जाणारे आध्यात्मिक शहाणपण आणि आनंदी अवस्था प्रतिबिंबित होऊ लागल्या तुकारामांनी मागे सोडलेली गाणी, जी आजही गायली जातात, त्यांची परमात्म्याशी एकरूपतेची परम अनुभूती सांगते. म्हणून, तुकारामांना भौतिक गुरु नसताना,

स्वप्रातील दीक्षा त्यांच्या दुःखी गृहस्थातून देवाच्या नशेत असलेल्या संतामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यात महत्त्वाची होती. त्यांची अनुलनीय भक्ती, साधना आणि रचनांनी त्यांना हळूहळू आतील देवत्व जागृत केले.

अभंग कविता

17 व्या शतकातील मराठी कवी-संत संत तुकाराम यांनी हजारो अभंग कविता रचल्या. त्यांचे अभंग:

- विठोबाला समर्पित भक्ती कविता आहेत
- अध्यात्मिक शहाणपण सोप्या, लोकाभिमुख मराठी भाषेत सांगा
- मानवी भावना आणि अनुभवांची श्रेणी कव्हर करा, काही आत्मचरित्रात्मक
- सांसारिक जीवनाची आवड विरुद्ध त्याग आणि मुक्तीची इच्छा यांच्यातील संघर्ष यासारख्या विषयांवर चर्चा करा
- कर्मकांड आणि जातीय भेदांपेक्षा प्रामाणिक भक्तीवर (भक्तीवर) भर द्या
- संस्कृतीचा अविभाज्य भाग बनून महाराष्ट्रात प्रचंड लोकप्रियता मिळवली

तुकाराम गाथेत तुकारामांचे ४५०० हून अधिक अभंग संकलित झाल्याचे मानले जाते. ते आजही मोठ्या प्रमाणावर पाठ केले जातात आणि गायले जातात. तुकारामांच्या अभंग काव्यातील साध्या पण सखोल आध्यात्मिक संदेशांनी त्यांना भक्ती परंपरेतील सर्वात प्रिय आणि प्रभावशाली कवी-संत बनवले आहे.

तत्वज्ञान आणि शिकवण

संत तुकारामांनी अध्यात्मिक मुक्तीचे साधन म्हणून भक्ती, समता आणि ईश्वर सेवेचा मार्ग शिकवला. संत तुकारामांच्या मुख्य तत्वज्ञानाचा आणि शिकवणुकीचा सारांश येथे आहे:

- तुकारामांनी यावर जोर दिला की ईश्वरावरील प्रामाणिक भक्ती आणि प्रेम हे विस्तृत कर्मकांड किंवा तपस्वीपणाचे प्रदर्शन करण्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे.
- त्यांनी सिद्धी (आध्यात्मिक उपलब्धी) प्राप्त करण्यास अनुकूलता दर्शविली नाही कारण त्यांना ते प्रामाणिक आध्यात्मिक साधनेतील अडथळे आहेत.
- तुकाराम म्हणाले की, कर्मकांडाची गरज नाही, कारण भगवंताचे नामस्मरण अंतःकरणाने करणे (नमस्मरण) हा उपासनेचा सर्वोत्तम प्रकार आहे.

जातीभेद नाकारणे

- तुकारामांनी त्यांच्या काळात प्रचलित असलेल्या जातिव्यवस्थेला आव्हान दिले. त्यांनी समतेचा संदेश दिला आणि त्यांच्या अभंगातून (भक्तीपर कविता) जाति-आधारित भेदभावावर हल्ला चढवला.
- त्यांनी यावर जोर दिला की एखाद्या व्यक्तीची योग्यता त्यांच्या गुणांवर आणि कृतींवरून ठरते, ती ज्या जातीत जन्माला आली आहे त्यावरून नाही.
- तुकाराम स्वतः खालच्या शूद्र जातीत जन्माला आले. त्याने हे वरदान मानले, कारण उच्च जातीत जन्म घेतल्याने त्याला अभिमान वाटला असेल.
- तुकारामांनी उपदेश केला की भगवंताच्या उपासनेचे सार हेच आहे की कोणत्याही जीवाचा मत्सर होऊ नये. खऱ्या, निस्सीम भक्तीने ईश्वराची प्राप्ती होऊ शकते, बाह्य रूपाने नव्हे.
- त्यांनी शिकवले की देव आत्म्यात राहतो, दगडी पुतळ्यांमध्ये नाही. मूर्तीचे मूल्य तिच्यासाठी असलेल्या भक्तीतून येते.

- देव (विठ्ठल) सर्व प्राणिमात्रांमध्ये व्याप्त होऊन संतांच्या हृदयात वास करतो यावर तुकारामांनी भर दिला. देवावर शुद्ध प्रेम आणि श्रद्धा असणे हाच मुक्तीचा मार्ग आहे

सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देणे

तुकारामांनी समाजातील अज्ञान, विषमता, दांभिकता आणि अतार्किकतेविरुद्ध जनजागृती करण्याचे काम केले. त्यांनी धार्मिक प्रथांवर ब्राह्मणांच्या मतेदारीचा आणि धर्मग्रंथांमध्ये फेरफार करून लोकांचे शोषण करण्याच्या पद्धतीला विरोध केला. तुकारामांनी निरर्थक कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेवर टीका केली. त्यांनी भक्तीवर आधारित देवाशी वैयक्तिक, थेट संबंध जोडण्याचा सल्ला दिला. संत तुकारामांनी जातीय भेदभाव आणि आंधळे कर्मकांड नाकारून समाज सुधारण्याचे कार्य केले, त्याऐवजी ईश्वरावरील प्रामाणिक प्रेम आणि सर्व प्राणीमात्रांबद्दल करुणा या महत्त्वावर भर दिला. त्यांच्या शिकवणीचा उद्देश दलितांचे उत्थान करणे आणि भक्तीच्या मार्गाने समाज एकत्र करणे हे होते.

दंतकथा आणि कथा

संत तुकारामांच्या जीवनाशी संबंधित काही लोकप्रिय दंतकथा आणि कथा येथे आहेत त्याच्या कविता नदीत फेकणे तुकारामांबद्दलच्या सर्वात प्रसिद्ध कथांपैकी एक त्यांच्या कवितेचा समावेश आहे. ब्राह्मणांना (उच्च जातीचे पुजारी) तुकारामांच्या लोकप्रियतेचा हेवा वाटला आणि त्यांनी त्यांच्या कविता इंद्रायणी नदीत फेकण्याचा आदेश दिला. तुकारामांनी त्यांच्या आज्ञेचे पालन केले परंतु कवितांमध्ये काही आध्यात्मिक गुण असल्यास ते जतन करण्यासाठी त्यांच्या भगवान विठ्ठलाला प्रार्थना केली. नदीकाठी 13 दिवस उपवास केल्यानंतर, असे म्हटले जाते की हस्तलिखिते चमत्कारिकरित्या पृष्ठभागावर परत आली, कोणतीही नुकसान न होता. याने तुकारामांच्या दैवी काव्यात्मक देणगीची पुष्टी केली आणि त्यांच्या समीक्षकांना शांत केले. त्यांच्या शेतात पक्ष्यांना खाद्य देणे आणखी एक लोकप्रिय कथा तुकारामांची करुणा दर्शवते. इंद्रायणी नदीकाठी त्यांची काही शेतजमीन होती. इतर शेतकरी पक्ष्यांना धान्य खाण्यापासून रोखण्यासाठी त्यांचा पाठलाग करत असत, तर तुकारामांनी त्यांना त्यांच्या शेतात मुक्तपणे चारायला दिले. त्याने तर्क केला की धान्यावर पक्ष्यांचा तेवढाच हक्क आहे कारण तो देवाने प्रदान केला होता. आर्थिक नुकसान झाले तरी तुकारामांनी पक्ष्यांना अन्नापासून वंचित ठेवण्यास नकार दिला. पत्नी जिजाबाई यांच्याशी साधलेला संवाद तुकारामांचे त्यांची दुसरी पत्नी जिजाबाई यांच्याशी असलेले नातेही कथांमध्ये अधोरेखित होते. जेव्हा तुकारामांनी विठ्ठलाला समर्पित असलेल्या जुन्या मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्याचा निर्णय घेतला,

स्वप्नात गुरुकडून दीक्षा

तुकारामांना भौतिक, जिवंत गुरु नसल्यामुळे त्यांच्या दीक्षेची कथा लक्षणीय आहे. असे म्हणतात की संत बाबाजींनी तुकारामांना स्वप्नात दर्शन दिले आणि तुकारामांच्या डोक्यावर हात ठेवून “रामा कृष्ण हरी” मंत्राने त्यांना दीक्षा दिली. ही स्वप्नातील दीक्षा तुकारामांची भक्ती आणि आध्यात्मिक पद्धतींना अधिक गहिरे करणारा टर्निंग पॉइंट होता. या स्वप्नातील तारखेला त्यांनी आपला खरा वाढदिवस मानला. या लोकप्रिय दंतकथा पिढ्यान्पिढ्या पुढे गेल्या, संत तुकारामांची काव्य प्रतिभा, देवाची भक्ती, सर्व प्राण्यांबद्दलची करुणा आणि त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवासाला आकार देणारे गूढ अनुभव यावर प्रकाश टाकतात. या कथांमुळे तुकारामांचा संदेश लोकांपर्यंत पोहोचला आहे आणि त्यांच्या चिरस्थायी वारशात योगदान आहे. तेव्हा जिजाबाईंना वाटले की आपण वेडे आहोत कारण कुटुंब आधीच आर्थिक अडचणीत आहे. तथापि, तुकारामांनी मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्याचा आणि स्वतःला आध्यात्मिक साधनेसाठी समर्पित करण्याचा निर्धार केला. त्यांनी जिजाबाईंना धीर आणि विश्वास ठेवण्याची विनंती केली. जरी तिला तुकारामांची कृती नेहमीच समजली नाही, तरीही जिजाबाई एक निष्ठावान पत्नी राहिल्या

वारसा आणि स्मरण

संत तुकारामांचा वारसा आणि आज त्यांची आठवण कशी केली जाते याचा सारांश येथे आहे तुकारामांचे अभंग आजही मोठ्या प्रमाणावर पाठ केले जातात आणि गायले जातात तुकारामांनी सोप्या मराठी भाषेत अभंग नावाच्या हजारो भक्ती कविता रचल्या. तुकाराम गाथेत त्यांचे 4,500 हून अधिक अभंग संकलित झाल्याचे मानले जाते. त्यांच्या अभंगांनी प्रगल्भ आध्यात्मिक सत्य सामान्य लोकांना समजेल अशा पद्धतीने सांगितले. त्यांनी कर्मकांड आणि जातीभेदांवर प्रामाणिक भक्तीवर भर दिला. तुकारामांच्या अभंगांना महाराष्ट्रात प्रचंड लोकप्रियता मिळाली आणि ते संस्कृतीचा अविभाज्य भाग बनले. शतकानुशतके आजही त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर पठण केले जाते आणि गायले जाते.

तुकारामांना समर्पित मंदिरे आणि स्मारके

देहू, पुणे जिल्ह्यातील शिला मंदिर, दगडाच्या (शिला) स्लॅबला समर्पित एक मंदिर आहे ज्यावर तुकारामांनी 13 दिवस ध्यान केले असे म्हटले जाते. हा खडक पवित्र तीर्थक्षेत्र मानला जातो. शतकानुशतके, ही शिला पंढरपूरच्या वार्षिक वारी यात्रेचा प्रारंभ बिंदू आहे ही परंपरा तुकारामांनी स्थापित करण्यास मदत केली. देहू आणि पंढरपूर सारख्या ठिकाणी तुकाराम आणि विठोबाची पूजा केलेली इतर मंदिरे आहेत. कला आणि माध्यमांमध्ये चित्रण तुकारामांचे जीवन आणि संदेश गेल्या अनेक वर्षांपासून विविध चित्रपट, पुस्तके, नाटके आणि इतर कला प्रकारांमध्ये चित्रित केले गेले आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या शिकवणी लोकप्रिय होण्यास मदत झाली आहे. “संत तुकाराम (1936)” हा मराठी चित्रपट व्हेनिस चित्रपट महोत्सवात आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळवणारा पहिला भारतीय चित्रपट होता. 2005 च्या “डार्क हॉर्स” या नाटकात मराठी कवी अरुण कोलटकर म्हणतात “मी तुकारामांना ओळखतो, आणि तुकाराम देवाला ओळखतो”, तुकारामांचा सतत अध्यात्मिक प्रभाव दर्शवितो. त्यांच्या संदेशाची सतत प्रासंगिकता तुकारामांचा साधा पण शक्तिशाली आध्यात्मिक आणि सामाजिक संदेश आजही लोकांना प्रतिध्वनी आणि प्रेरणा देत आहे. भक्ती, समता, समाजसुधारणा आणि दीनदुबळ्यांच्या उन्नतीवर त्यांचा भर प्रासंगिक आहे. तुकारामांना भक्ती, काव्य, सेवा आणि आध्यात्मिक शहाणपणाचे प्रेरणादायी उदाहरण म्हणून स्मरण केले जाते ज्यांचा वारसा शतकानुशतके टिकून आहे. संत तुकारामांचा वारसा त्यांच्या लोकप्रिय अभंगांतून जिवंत आहे, जो आजही गायला जातो. ते महाराष्ट्रातील सर्वात लाडके आणि प्रभावशाली कवी-संतांपैकी एक आहेत.

तपशीलवार चरित्र

संत तुकाराम (१६०९-१६५०) यांचा जन्म पुण्याजवळील देहू या लहानशा गावात, संत ज्ञानेश्वरांच्या संजीवन समाधी आळंदीपासून फार दूर नाही. दोन्ही शहरे इंद्रायणी नदीच्या काठावर वसलेली आहेत. संत तुकारामांच्या जन्म आणि मृत्यूचे वर्ष हा २०व्या शतकातील अभ्यासकांमध्ये संशोधनाचा आणि वादाचा विषय आहे. संत तुकारामांचा जन्म कनकर आणि बोल्होबा मोरे यांच्या पोटी झाला आणि विद्वान त्यांचे कुटुंब कुणबी जातीचे मानतात. त्यांचे बालपण मोठ्या सुखसोयी आणि ऐषारामात गेले कारण कुटुंब संपन्न होते. पंतोजी (अनौपचारिक गावातील शिक्षक) यांच्याकडून त्यांना शिक्षणाची सुरुवात झाली. प्रत्येक अक्षराला फॉर्म देणाऱ्या खड्यांच्या साहाय्याने वर्णमाला शिकली. तुकारामांच्या कुटुंबाकडे शेती आणि व्यापारबरोबरच किरकोळ विक्री आणि सावकारी व्यवसाय होता. त्याचे आईवडील हिंदू देवता विष्णू(वैष्णव) चे अवतार विठोबाचे भक्त होते. तुकाराम १७ वर्षांचे असताना त्यांचे आई-वडील दोघेही वारले. संत तुकारामांच्या पहिल्या पत्नीचे नाव रखमाबाई होते आणि त्यांना संतू नावाचा मुलगा होता. सुरुवातीला त्यांनी वडिलांच्या व्यवसायात चांगला हात दाखवला, पण हळूहळू तोट्यात गेला. भयंकर दुष्काळात त्याची पहिली पत्नी रखुमा आणि मोठा मुलगा उपासमारीने मरण पावला. सुरुवातीला त्याने वडिलांच्या व्यवसायात चांगला हात दाखवला, पण नंतर प्रतिकूल परिस्थिती आली आणि हळूहळू तोट्यात गेला. जरी त्याने कठोर परिश्रम घेतले, पैसे उसने घेतले आणि विविध व्यवसायांचा प्रयत्न केला, तरीही तो दिवाळखोरी आणि नापिकीकडे गेला. ग्रामपरिषदेने त्यांचा अपमान करून त्यांची 'महाजन' पदवी काढून घेतली! मृत्यू आणि व्यापक दारिद्र्य यांचा तुकारामांवर खोलवर परिणाम

झाला, जो चिंतनशील बनला, सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांवर (पश्चिम घाट) ध्यान करू लागला आणि नंतर लिहिले की त्यांनी "माझ्या स्वतःशी चर्चा केली. तुकारामांनी पुन्हा लग्न केले आणि त्यांची दुसरी पत्नी होती आवलाय जिजा बाई.

हे सामान्य ज्ञान आहे की व्यापारी आणि सावकार दुष्काळाचा सर्वात जास्त अनुचित फायदा घेतात. कृत्रिम टंचाईची परिस्थिती निर्माण करून आपला नापाक हेतू साध्य करणारे असे लोक आजही आपल्याला दिसतात.

तथापि, लोक अनाठायी दुःख सहन करत असताना परतफेडीचा आग्रह धरणारे तुकाराम हे निर्दयी व्यापारी नव्हते. उलट आपले वैयक्तिक दुःख बाजूला ठेवून दुष्काळग्रस्त जनतेला उदारपणे मदत करण्यासाठी पुढे आले 'खूप खर्च झाला होता. काही उरले होते, जे ब्राह्मण आणि भिक्षा मागणाऱ्यांना देण्यात आले होते.' ते एका दोह्यात म्हणतात. तथापि, तुकारामांनी स्वतःला दिवाळखोर होऊ दिले असा (सामान्यतः केला जातो) असा अर्थ काढता कामा नये. तुकारामांनी आपल्या जवळच्या आणि प्रियजनांच्या दुःखाचा, नैसर्गिक आपत्तींमुळे झालेल्या आघातांना आणि कुटुंबाच्या घटत्या नशिबाचा सामना मोठ्या धैर्याने आणि लवचिकतेने केला. त्याने त्या सर्वांचा सामना केला आणि त्यांच्यापासून पळ काढला नाही. तो कधीही पलायनवादी नव्हता. दैनंदिन जीवनात विजय मिळवण्याची त्याची इच्छा होती. या सर्व आपत्तींनी त्याला पैसा, मानवी परिस्थिती आणि मानवी नातेसंबंधांचे मूल्यमापन केले. सत्याच्या शोधात तो भामनाथ पर्वताकडे निघाला. जोपर्यंत त्याला अमर सत्य सापडत नाही तोपर्यंत परत येत नाही. असा त्यांचा निश्चय होता. वन्य प्राण्यांनी त्यांच्यावर हल्ला केला आणि सरपटणाऱ्या प्राण्यांनी त्याला त्रास दिला, पण तुकाराम बिनधास्त राहिले. पंधराव्या दिवशी जेव्हा त्याला शाश्वत सत्याचा सामना करावा लागला तेव्हा त्याची चिकाटी फळाला आली.

संत तुकाराम आणि छत्रपती शिवाजी

महान हिंदू राजा शिवाजी यांचे गुरू संत समर्थ रामदास यांनी त्यांना तुकारामांना भेटण्यास सांगितले होते. शिवाजीने तुकारामांना भेटायचे ठरवले. एकदा त्याला भेटून त्याचे मोठेपण समजले. तो वारंवार तुकारामांना भेटायला जाऊ लागला. शिवाजी संत तुकारामांना भेटायला गेला तेव्हा त्यांनी संतांना भेट देण्यासाठी महागडे कपडे, दागिने आणि सोन्याची नाणी सोबत घेतली. तुकारामांनी राजांचा प्रसाद स्वीकारण्यास नकार दिला आणि म्हणाले, 'या खजिन्याचा आम्हाला (संतांसाठी) काय उपयोग, आम्हाला फक्त भगवान विठोबा हवा आहे. तुमचा हावभाव तुमचा औदार्य दर्शवितो, परंतु आमच्यासाठी ते खडेसारखे आहे. आमच्यासाठी संपत्ती गाईच्या मांसासारखी अनिष्ट आहे.' त्यांनी शिवरायांना देवाचे नामस्मरण करून विठोबाचे सेवक होण्याचा सल्ला दिला. शिवाजी संतांच्या बोलण्याने प्रभावित झाले आणि तुकारामांचे भक्त झाले. शिवाजीच्या भक्ती बदलाचे निरीक्षण करून, संताने त्यांना आणि त्यांच्या सैनिकांना त्यांच्या क्षत्र (योद्धा) जीवनशैलीचे पालन करण्याचे महत्त्व स्मरण करून दिले. 'आम्ही जगला उपदेश केला पाहिजे, पण तुम्ही क्षत्रपद्धतीचे पालन केले पाहिजे. त्यांनी संतांच्या उपदेशाचे मर्म समजून घेतले आणि हिंदू वैभवं सुशासन आणि सांस्कृतिक उन्नतीचे टप्पे रचले. संत तुकारामांनी "शिवाजींच्या राजकीय उद्दिष्टांना अध्यात्मिक पार्श्वभूमी प्रदान केली" हे दर्शविण्यात अनेक कथा दस्तऐवजीकरणात आहेत. "त्यांचा सततचा संवाद हा महापुरुषांच्या अभ्यासाचा विषय आहे. एलेनॉर झेलियट सांगतात की शिवाजीच्या सत्तेत तुकारामांसह भक्ती चळवळीतील कवींचा प्रभाव होता.

महात्मा गांधींवर संत तुकारामांचा प्रभाव

महात्मा गांधी, 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला, त्यांच्या अहिंसक चळवळीसाठी ब्रिटिश वसाहतवादी सरकारने येरवडा मध्यवर्ती कारागृहात अटकेत असताना, उपनिषदांसह तुकारामांच्या कविता, भगवद्गीता आणि इतर भक्ती चळवळीतील कवी-संतांच्या कविता वाचल्या आणि अनुवादित केल्या. संत तुकारामांनी 1649 किंवा 1650 मध्ये अखेरचा श्वास घेतला. उपासमारीची भीषणता आणि उदरनिर्वाह करण्यात आलेले अपयश यामुळे उद्ध्वस्त झालेला तो आता त्यांच्या कुलदैवत विठ्ठलाकडे मनापासून वळला. तुकारामांचे घराणे पिढ्यान्पिढ्या वारकऱ्यांसाठी समर्पित होते. त्यांचे एक पूर्वज, विश्वंबर हे भगवान विठ्ठलाचे इतके आकर्षण होते की ते एकादशीला

महिन्यातून दोनदा पंढरपूरला 250 किमीचे अंतर पायी चालत जायचे! त्यांच्या भक्तांच्या या महान प्रेम-कष्टाने प्रभावित होऊन, विठ्ठल आणि रुक्मिणी देहमध्येच दोन काळ्या पाषाण मुर्तीमध्ये प्रकट झाले आणि तुकारामांचे पूर्वज दैवत झाले. नंतरची बरीच वर्षे त्यांनी भक्ती उपासना, सामुदायिक कीर्तने आणि अभंग कविता रचण्यात घालवली. तुकारामांचे आध्यात्मिक गुरु बाबाजी चैतन्य होते, जे स्वतः 13व्या शतकातील ज्ञानदेवांचे चौथ्या पिढीतील शिष्य होते.

तुकारामांचे साहित्यिक महत्त्व

तुकाराम गाथा हे 1632 ते 1650 च्या दरम्यान रचलेले असण्याची शक्यता असलेली मराठी भाषेतील रचना आहे. याला अभंग गाथा असेही म्हणतात, भारतीय परंपरेनुसार त्यात सुमारे 4,500 अभंग समाविष्ट आहेत, परंतु आधुनिक विद्वानांनी त्यापैकी बहुतेकांच्या सत्यतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. अस्सल मानल्या गेलेल्या कविता मानवी भावना आणि जीवनानुभवांची विस्तृत श्रेणी कव्हर करतात, काही आत्मचरित्रात्मक, आणि त्यांना आध्यात्मिक संदर्भात ठेवतात. प्रवृत्ती - जीवन, कुटुंब, व्यवसाय आणि निवृत्ती वैयक्तिक मुक्तीसाठी, मोक्षासाठी सर्व काही सोडण्याची आणि त्याग करण्याची इच्छा - प्रवृत्ती यांच्यातील संघर्षाविषयी चर्चा समाविष्ट करते.

तुकारामांची शिकवण

जोपर्यंत देवाला स्थान मिळत नाही तोपर्यंत कोणत्याही मनुष्याला जीवनात सुख प्राप्त होणार नाही. जोपर्यंत मनुष्यांनी देवाला आपल्या जीवनाचा भाग बनवले नाही तोपर्यंत आनंद मिळणे शक्य होणार नाही. 'माझा अनुभव बघा. मी देवाला माझा स्वतःचा बनवले आहे आणि जेव्हा आणि कोठेही माझ्या प्रश्नांची उत्तरे त्याने त्याला दिली.' नियतीनेच तुकारामांचे ऐहिक व्यवहार विनाशाकडे नेले. दैवी आशीर्वादानेच त्यांना मोठी आध्यात्मिक उंची प्राप्त झाली. नियती अनियंत्रित असताना भगवंताला भक्तांच्या प्रेमाने घातलेले बंधन पाळावे लागले. 'भक्ताचे प्रेम हे पट्ट्यासारखे आहे, हरि जेथे नेईल तेथे जातो.' असे दिव्य प्रेम त्यांच्या नित्य स्मरणाने प्राप्त होते. 'आम्ही तुझे नामस्मरण करावे, तुझे प्रेम आम्हाला द्यावे.' संत जेथे राहतात तेथे प्रेम विपुल आहे प्रेमाचे शाश्वत देणे आणि घेणे त्यांच्या संपूर्ण उपक्रमाचा एक भाग बनते. अन्यथा, विद्वान आणि जाणकारांसह कोणालाही भक्तीने मिळणाऱ्या आनंदाची कल्पना नसते. हे असे प्रेम आहे जे संपूर्ण समाजाला एकत्र बांधते आणि सर्व भेद आणि भेदभाव दूर करते. असे प्रेमच माणसाचे जीवन सुखी आणि समृद्ध बनवते. हे स्वर्गीय प्रेम सर्वशक्तिमानाचे स्मरण आणि संतांच्या सहवासातून प्राप्त होते. ते दुःख आणि आनंदाचे रूपांतर करते आणि खरंच स्वतःचे जीवन बदलते.

सामाजिक सुधारणा

तुकारामांनी लिंग जात असा भेदभाव न करता शिष्य आणि भक्त स्वीकारले. त्यांच्या नामांकित भक्तांपैकी एक बहिणाबाई ही - एक ब्राह्मण स्त्री होती, जिने भक्तीमार्ग आणि तुकाराम यांना गुरू म्हणून निवडल्यावर तिच्या पतीच्या रागाचा आणि अत्याचाराचा सामना केला. रानडे सांगतात, तुकारामांनी शिकवले की, "जातीचा अभिमान माणसाला कधीच पवित्र करू शकत नाही", "वेद आणि शास्त्रांनी सांगितले आहे की देवाच्या सेवेसाठी जाती महत्त्वाच्या नाहीत", "जाती महत्त्वाच्या नाहीत, देवाचे नाव महत्त्वाचे आहे.", आणि "एक बहिष्कृत जो भगवंताच्या नावावर प्रेम करतो तो खरोखर ब्राह्मण आहे; त्याच्यामध्ये शांतता, सहनशीलता, करुणा आणि धैर्यने घर केले आहे." तथापि, 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या विद्वानांनी असा प्रश्न केला की तुकारामांनी स्वतः जात पाळली की त्यांच्या दुसऱ्या पत्नीच्या मुलींनी त्यांच्याच जातीतील पुरुषांशी लग्न केले. फ्रेझर आणि एडवर्ड्स यांनी त्यांच्या 1921 च्या • तुकारामांच्या समीक्षणात असे म्हटले आहे की हे आवश्यक नाही कारण पाश्चिमात्य देशातील लोक देखील सामान्यतः त्यांच्या स्वतःच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्तरातील नातेवाईकांशी लग्न करण्यास प्राधान्य देतात. डेव्हिड लॉरेन्झेन म्हणतात की वारकरी संप्रदायातील तुकारामांच्या भूमिकेची स्वीकृती, प्रयत्न आणि सुधारणा भारतभरातील भक्ती चळवळींमध्ये आढळणाऱ्या विविध जाती आणि लिंग वितरणाचे पालन करतात. शुद्ध वर्णातील तुकाराम हे वारकरी- संप्रदाय परंपरेतील एकवीस संत मानल्या गेलेल्या नऊ ब्राह्मणोतरांपैकी एक होते. बाकीच्यांमध्ये दहा ब्राह्मण आणि

दोन ज्यांची - जातकुळी अज्ञात आहे. एकवीसपैकी चार स्त्रिया संत म्हणून साजरे केल्या जातात, दोन ब्राह्मण आणि दोन ब्राह्मणेतर कुटुंबात जन्मलेल्या. वारकरी संप्रदायातील सामाजिक सुधारणांसाठी तुकारामांनी केलेले प्रयत्न या ऐतिहासिक संदर्भात आणि एकूणच चळवळीचा एक भाग म्हणून पाहिले पाहिजेत.

निष्कर्ष

संत तुकाराम हे १७व्या शतकातील मराठी कवी-संत होते ज्यांनी महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक परिदृश्यावर अमित छाप सोडली. निम्न जातीच्या कुटुंबात जन्माला येऊनही आणि असंख्य संकटांना तोंड देत तुकाराम भगवान विठ्ठलावर एकनिष्ठ राहिले आणि त्यांनी भगवंतावरील प्रेम व्यक्त करणारे हजारो अभंग रचले. तुकारामांचा आध्यात्मिक प्रवास त्यांचा संघर्ष, गूढ अनुभव आणि पूर्वीच्या भक्ती संतांच्या शिकवणीतून घडला. कवी, समाजसुधारक आणि आध्यात्मिक गुरु म्हणून संत तुकारामांच्या वारशाचा महाराष्ट्रीय संस्कृतीवर आणि मोठ्या प्रमाणावर भक्ती चळवळीवर कायमचा प्रभाव पडला आहे. त्यांची साथी राहणी, निस्सीम भक्ती आणि प्रगल्भ बुद्धी पिढ्यानपिढ्या साधकांना भक्तीमार्गावर चालण्यासाठी प्रेरणा देत आहे. तुकारामांचे जीवन ईश्वरावरील प्रेम आणि मानवतेच्या सेवेची परिवर्तनकारी शक्ती दर्शवते.

संदर्भ

- संत तुकाराम : व्यक्ती आणि वाङ्मय
- संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील लोकजीवन संदर्भ आणि चिंतन: एक अभ्यास
- संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील अनौपचारिक मूल्यशिक्षणाचा अभ्यास
- संत तुकाराम महाराज आणि त्यांची विठ्ठलभक्ती
- संत तुकाराम आणि संत रामदास यांच्या साहित्यातील मुल्यविचारांचा अभ्यास
- संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम व संत रामदास यांच्यासाहित्यात प्रतिबिंबित झालेले चित्तवृत्तीनिरोधाचे मार्ग
- संत एकनाथ व संत तुकाराम यांचा अनुबंध : एक अभ्यास
- संत तुकाराम महाराजांचे तत्त्वज्ञान एक चिकित्सक अभ्यास
- संत तुकारामांच्या गाथेवरील स्वातंत्र्योत्तर समीक्षेचा अभ्यास
- संत तुकाराम गाथा - लोकतत्त्विय अभ्यास